

TEMURIYLAR DAVRIDA MOVAROUNNAHR VA XUROSON

*Qashqadaryo viloyati Qarshi tumani 20-umumiy
o'rta ta'lim maktabi tarix fani o'qituvchisi
Jo'rayeva Shahlo Sharopovna*

Sohibqiron Amir Temur vafotidan oldin o'z taxtining vorisini tayinlab, avlodlariyu ayonlarini unga sodiq hizmat qilishga chaqirgan edi. Bu haqda Sohibqiron tilidan manbada quyidagicha malumot beriladi: "... shu kundan e'tiboran farzandimiz Pir Muhammad (ibn) Jahongirni o'zimizga valiahd va toju taxt vorisi etib tayinladikim, Samarqand taxti uning amri farmonida bo'lg'ay, tamkinlik va istiqloq bilan mulku millat, lashkar va raiyyatning muhim yumushlari bilan mashg'ul bo'lsin, sizlar esa unga tobelik va bo'ysunish marosimini o'rniga qo'yinglar, birgalikda uni qo'llab-quvvatlanglar, toki olam buzilmasin..."

Ammo, amalda ahvol boshqacha edi. Amir Temur barpo etgan buyuk saltanat (jami o'z ichiga 27ta davlat va viloyatlarni jam etgan) garchi u hayotlik paytida uning mahorati va kuch-qudrati bilan mustahkam turgan bo'lsa-da, Temur vafot etishi bilanoq ichki jihatdan siyosiy zaif va umumiyqisodiy asoslarga ega emasligi sezilib qoldi. Bu holat, o'g'illar va nabiralarga mamlakatni qism-qismlarga bo'lib berilganligi hamda suyurg'ol tartibining mavjudligi davlat parokandaligini kuchaytirishi (ko'plab o'rta asrlar davlatlarda bo'lgani kabi) bilan izohlanadi. Chunonchi, Temurning jasadi Samarqandda dafn etilishi va motam marosimlari tugamasdanoq, shahzodalar o'rtasida toj-taxt uchun o'zaro kurash boshlanib ketdi.

O'sha vaqtdagi Qobul va Shimoliy Hind mulklarining hukmdori bo'lgan Pirmuhammadni taxtga o'tkazish tarafdorlari ko'p bo'lsa-da, Mironshoh Mirzoning o'g'li, Toshkent, Sayram, Turkiston yerlarining hokimi Xalil Sulton 1405 yilning 18 martida o'zining ming chog'li askari bilan shoshilinch tarzda Samarqand taxtini egallaydi. Xalil Sulton boshqa bir temuriy shahzoda Muhammad Jahongir Mirzo (Temurning ikkinchi o'g'li bo'lmish Jahongir Mirzoning o'g'li Muhammad Sulton Mirzoning o'g'li)ni xon deb ko'taradi va uning nomidan xutba o'qitib, tanga zarb ettiradi. Xalil Sulton vaqtincha Temurdan qolgan xazinalar evaziga Sohibqironning nufuzli ayon va kiborlari, ayrim amirlarini ma'lum qismini o'z tomoniga og'dirib, Movarounnahr taxtini egallab olgan bo'lishiga qaramay, ko'p o'tmasdan kuchli norozilik va isyonlarga duch keladi.

Avvalo, Temurning kenja o'g'li Shohruh Mirzo Hirotda o'z nomiga xutba o'qitib, tanga zarb etishni joriy qildi. Shundan so'ng Turkiston hokimi Shayx Nuriddin va Farg'ona hokimi Amir Xudoydod Xalil Sultonga qarshi isyon ko'taradilar. Bu isyonga O'tror hokimi Berdibek ham qo'shiladi. Xalil Sultonning ukasi Mirzo Sulton Husayn Amudaryo bo'ylarida o'z akasiga qarshi bosh ko'taradi. Temur taxtining asosiy

valiahdi bo'lgan Pirmuhammad Amudaryodan kechib o'tib, Xalil Sultonga qarshi Nasafga qo'shin tortadi. Xalil Sultonni Iroq tomondan otasi Mironshoh Mirzo qo'llab-quvvatlab turgan bo'lishiga qaramay, unga qarshi nizolar kuchayib bordi. Natijada 1405 yilning oxirlariga kelib Xurosonda Shohrux Mirzo, Balx, G'azna va Qandahorda Pirmuhammad Mirzo, G'arbiy Eron va Ozarbayjonda Mironshoh Mirzoning o'g'illari Umar Mirzo bilan Abubakr Mirzolar hokimi mutlaq bo'lib oladilar. Sirdaryodan shimolda joylashgan viloyatlar: Turkiston, Sarbon, O'tror, Sayram Amir Berdibek tasarrufida qoladi. O'ratepa bilan Farg'onani Amir Xudoydod egallab oladi. Xorazmni esa Oltin O'rdaning taniqli sarkardalaridan biri Amir Idiku O'zbek ish g'ol etadi.

Movarounnahr hokimi Xalil Sultonning o'z holicha ish tutishi, temuriy zodagonlar va amirlarning kamsitilishi, musulmon ulamolari, jumladan naqshbandiya tariqatining taniqli shayxi Muhammad Porsoning tahqirlanishi natijasida Xalil Sultonga nisbatan noroziliklar kuchayib bordi. Undan tashqari, o'zaro urush va fitnalar shahzodalarning halokati bilan yakun topa boshladi. Xususan, taxt vorisi Pirmuhammad 1407 yil 22 fevralda o'zining vaziri Pir Ali Toz tomonidan suiqasd natijasida o'ldiriladi (Pir Ali Toz keyinroq Hirotda Shohruh tomonidan qatl etiladi). 1408 yil 22 aprelda Qoraqyunli turkmanlarning qabila boshlig'i Qorayusuf bilan bo'lgan jangda Mironshoh o'ldiriladi. Natijada Ozarbayjon va Iroq temuriylar tasarrufidan chiqadi.

1405-1408 yillarda Shohruh Mirzo Xalil Sultondan Samarqand taxtini tortib olishga harakat qilgan bo'lsa-da, buning uddasidan chiqa olmadi. Balx, Seyiston, Xuroson va Ozarbayjonda temuriy shahzodalar va ayrim nufuzli amirlarning birin-ketin ko'tarilib turgan g'alayonlari bunga jiddiy to'sqinlik qilar edi, 1409 yilning boshlarida Movarounnahrda ham siyosiy vaziyat yanada keskinlashdi.

Bu vaqtda Amir Xudoydod Xalil Sultonni Samarqand yaqinidagi SHERoz qishlog'ida mag'lubiyatga uchratib, uning o'zini asirlikka oladi. Xuroson hokimi Shohruh esa Mozandaron, Mashhad, Seyiston va Kirmondagi g'alayonlarni bostirib, bu viloyatlarda osoyishtalik o'rnatadi. So'ngra butun e'tiborini Movarounnahrqa qaratadi va 1409 yil 25 aprelda Amudaryodan o'tib, Samarqandga qo'shin tortadi. Bu jangda Xalil Sultonni asir olgan Amir Sulton qo'shinlari tor-mor etilib, Xalil Sulton asirlikdan ozod qilinadi hamda Ray viloyatining (Eronda) hokimligiga tayinlanib 1411 yilda vafot etadi.

1409 yilning oxiriga qadar Movarounnahrda tinchlik va isoyishtalik o'rnatib, Xalil Sulton va boshqa temuriy shahzodalar tarafdorlariga keskin choralar ko'radi, izdan chiqqan xo'jalik hayotini, savdo-sotiqni tiklaydi, Shohruh Mirzo temuriylar davlatining oliy hukmdori sifatida e'tirof etilib, uning deyarli 40 yillik (1409-1447yy.) barqaror hukmronlik davri boshlanadi. Temur vafotidan so'ng o'tgan davr mobaynida davom etgan taxt va hududlar uchun o'zaro urushlar hamda isyonlar mamlakat aholisining iqtisodiy ahvoriga keskin ta'sir qilib, xalqning jiddiy noroziligiga sabab

bo'lgan edi. Shu bois, Shohruh Mirzo oddiy xalq tomonidan qo'llab-quvvatlanishi tabiiy edi. Aynan shuning uchun ham Shohruh Amir Temur hukmronligi ostida bo'lgan hududlarda o'z hokimiyatini o'rnatishga hamda mamlakatda doimiy tinchlik va osoyishtalik o'rnatishga jiddiy harakat qiladi.

Shohruh Mirzo hokimiyat tepasiga kelgach deyarli barcha viloyatlar hokimlariga, nufuzli amirlarga ishonchsizlik bilan qarab, ularni lavozimidan chetlashtiradi. Ularning o'rniga deyarli hamma viloyatlarda o'z o'g'illari va nabiralarini hamda o'ziga yaqin tutgan qarindoshlarini noiblikka tayinlaydi. Jumladan, Balx va Badaxshon Ibroxim Sultonga, SHeroz Suyurg'atmishga. Qobul va Qandahor Qaydu Mirzoga, Xurosonning bir qismi Boysunqur Mirzoga, G'arbiy Eron hamda Iroqi Ajamning bir qismi Sulton Muhammadga, Fors viloyati Abdullo Mirzolarga bo'lib beriladi. Shohruh Mirzo shu yo'l bilan davlatni boshqarish oson va yengil bo'ladi deb o'ylagan edi. Biroq, natija u o'ylaganchalik bo'lib chiqmadi.

Ta'kidlash lozimki, Shohruh Mirzo davrida ham mamlakat ichki hayotida bir muncha osoyishtalik hukm surib, savdo-sotiq, iqtisodiyot ravnaqi, fan va madaniyat, ma'naviyatga e'tibor susaymagan bo'lsa-da, davlatchilikning Temur davridagi imkoniyatlari va buyukligiga putur yetgandi. Xususan, Shohruhning nabirasi Sulton Muhammad Eron noibi etib tayinlangach markazga bo'ysunishdan bo'yin tovlaydi. Shohruh isyonkor nevarasiga qarshi qo'shin tortishga majbur bo'ladi. 1410 yilda Movarounnahrda Shayx Nuriddin g'alayoni ham Shohruh aralashuvi bilangina bostiriladi. Temuriylarga tobe bo'lgan Ozarbayjon Qora quyunlilar qo'lga o'tgan paytlarda Shohruh uch marotaba (1421, 1429, 1434yy.) u yerga yurish qilib o'z hukmronligini tiklaydi. Lekin har safar orqaga qaytganidan so'ng qoraquyunlilar yana Ozarbayjoni egallab olaverganlar. Bunday holatlar davlatning ilgarigi buyukligi yo'qolib borayotganidan dalolat berardi.

Shohruh Mirzo Temurdan so'ng tiklagan davlatda Movarounnahr mulklarining alohida o'rni bor edi. Davlatning markaziy poytaxti Hirot shahri hisoblansa. Movarounnahrning markazi Temurning poytaxti qadimiy Samarqand shahri edi. 1409 yil Movarounnahr Xalil Sultondan olinganidan so'ng Shohruh o'g'li Muhammad Tarag'ay Ulug'bek Mirzoni (1394-1447yy) Movarounnahr hukmdori etib tayinlaydi. Bu paytda 15 yoshda bo'lgan Ulug'bek davlat boshqaruv ishlari uchun yosh ekanligi hisobga olinib, taniqli amir Muboriziddin Shohmalik unga otaliq etib tayinlanib, boshqaruv ishlari amalda otaliqning qo'lida mujassamlashadi. 1411 yilda Shohmalik Shohruh bilan Hirotga ketgach, Ulug'bek Mirzo Movarounnahrning " yagona va qonuniy sultoni" sifatida taxtni boshqara boshlaydi.

Xurosonda Shohruh Mirzo, Movarounnahrda Ulug'bek Mirzo o'z siyosatlarining ustuvor yo'nalishlari etib, avvalo mamlakat hududlarini kengaytirish hamda markaziy hokimiyatni mustahkamlash deb bildilar va shunga mos siyosat olib bordilar. Avvalo, Mirzo Ulug'bek haqida so'z yuritadigan bo'lsak, u o'z hokimiyati sarhadlarini

kengaytirish maqsadida, 1414-1415 yillarda Farg'ona hududlarini amakivachchasi Amirak Ahmaddan tortib oladi. 1416 yilda Qashg'ar hokimi Shayx Ali To'g'ay Ulug'bek hokimiyatini tan oladi.

Shimoldagi chegaralar daxlsizligini ta'minlash maqsadida Ulug'bek 1424 yil kech ko'zida Mug'ulistonga qo'shin tortadi va 1425 yil erta bahorda Chu daryosidan o'tib Issiqko'l yaqinida mug'ullarni tor-mor keltiradi. 1427 yilning boshida Ulug'bek Dashti Qipchoqqa harbiy yurish qiladi va mag'lubiyatga uchraydi. Shundan so'ng u yigirma yil mobaynida o'zi bosh bo'lib harbiy yurishlarni amalga oshirmadi. Otasining vafotiga qadar (1447y.) Mirzo Ulug'bek hukmdor sifatidagi faoliyatini mamlakatning iqtisodiy va ayniqsa, madaniy hayotiga qaratdi. U Movarounnahrni musulmon olamining ilmiy markaziga aylantirishga harakat qildi. Chunki u, islom olamida ilk bora hukmdorlik va olimlikni birgalikda olib borgan edi. Uning davrida Samarqand, Buxoro, Kesh (Shahrisabz) ilm-fan va madaniyat markaziga aylandi.

Xuroson hukmdori Shohruh Mirzo 1413 yil Eroni o'z qo'l ostiga olib, o'sha yili Xorazmni Oltin O'rda xonlari ixtiyoridan tortib oladi. Ammo, Shohruh hukmronlik qilgan hududlarda toj-taxt uchun nizolar zimdan bo'lib turar edi va Shohruh keksayishi bilan bu nizolar yanada faollasha boshlaydi. Misol uchun, Shohruhning xotini Gavharshodbegim nevarasi Alouddavlani taxt vorisi bo'lishi tarafdori bo'lsa, Shohruhning yana bir o'g'li Muhammad Jo'ki (1402-1444 yy.) ham taxtga da'vogar edi. Undan tashqari, Fors va Iroqi Ajamda Shohruhning nabirasi Sulton Muhammad 1446 yilda bobosiga qarshi isyon ko'tarib Hamadon va Isfahonni bosib oladi. Shohruh bu isyonni bostirgan bo'lsa-da, 1447 yil 12 martda xastalanib Ray shahrida vafot etadi. Otasidan so'ng Turkiston, Xuroson va Eronni bir markaz qilib birlashtirishga harakat qilgan Mirzo Ulug'bek buning uddasidan chiqa olmadi. Chunki mamlakat toj - taxt uchun o'zaro urushlar domiga tortilgan edi.

Avvalo, Boysunqur Mirzoning o'g'illari Alouddavla va Abdulqosim Bobur Ulug'bekka qarshi haraktni boshlab, Xuroson Alouddavla, Mozandaron va Jurjon Abulqosim Bobur qo'liga o'tadi. Sulton Muhammad esa G'arbiy Eron va Forsda o'zini mustaqil hukmdor deb e'lon qiladi. Muhammad Jo'kning o'g'li Abu Bakr esa Balx, Shibirg'on, Qunduz, Bag'lonni bosib oladi. Ulug'bekning ushbu muammolarni tinch yo'l bilan yechishdagi haraktlari zoye ketadi.

1448 yil bahorida Ulug'bek va o'sha paytdagi Balx hokimi, uning o'g'li Abdulatifning 90.000 kishilik birlashgan qo'shini Hirot yaqinidagi Tarnob degan joyda Alouddavla qo'shinlarini tor-mor keltiradi. Bu jang g'alaba bilan yakunlanishiga qaramasdan, ota-bola o'rtasidagi ziddiyatni keltirib chiqardi va bu ziddiyat Abdulatifning o'z otasi Mirzo Ulug'bekni qatl ettirishi (1449 yil, 27 oktabr) bilan yakunlanadi.

Abdulatif ham taxtga uzoq o'tira olmadi. 1450 yil 8 mayda Samarqand yaqinida unga qarshi suiqaqd uyushtirilib, u o'ldiriladi. Samarqand taxti Ulug'bekning jiyani va

kuyovi Mirzo Abdullo, Buxoro taxti esa Mironshohning nabirasi Sulton Abu Said qo'liga o'tadi. Sulton Abu Said Dashti Qipchoq o'zbeklari xoni Abulxayrxon yordamida 1451 yil yozida Samarqand yaqinidagi SHeroz qishlog'i yonida Mirzo Abdullo qo'shinlarini tor-mor etib, uni o'ldiradi. Shundan so'ng Movarounnahrda Sulton Abu Said (1451-1469 yy.), Xurosonda esa Abulqosim Bobur (1452-1457 yy.) hukmronligi boshlanadi. 1457 yilda Abulqosim Bobur vafot etganidan so'ng Abu Said Xurosonga yurish qilib Hirotni egallaydi va temuriylar davlatini ikkala qismini birlashtirishga muvaffaq bo'ladi. O'z hukmronligi davrida Abu Said doimiy ravishda hokimiyatni mustahkamlashga asosiy e'tibor qaratib, birmuncha iqtisodiy va madaniy tadbirlar o'tkazishga ham harakat qildi. Biroq, uning hokimiyati ham mustahkam emas edi. Abu Said Xuroson, Eron va Xorazmdagi siyosiy tarqoqliklarga barham bera olmadi. Chunonchi, Abulqosim Bobur vafotidan so'ng yosh temuriy shahzodalardan biri (Umarshayxning evarasi) Sulton Husayn (Boyqaro) Xuroson mulki uchun harakatlarni boshlab yuborib, 1461-1464 yillarda Hirot, Obivard, Niso, Mashhad va Xorazmda hokimiyat uchun goh muvaffaqiyatli, goh muvaffaqiyatsiz urushlar olib bordi.

Sulton Abu Said Mirzo 1469 yil erta bahorda G'arbiy Eron yerlari uchun Oqquyunli turkmanlariga qarshi jangga kirib ularning hukmdori o'zun Hasan tomonidan Ozarbayjonning Mug'on dashtida o'ldiriladi. Sulton Husayn Boyqaro (1438-1506 yy.) esa o'sha yili Hirotni egallab, o'zini Xuroson hokimi deb e'lon viladi.

Husayn Boyqaro davlati tarkibiga Xorazm, Xuroson va Eronning bir qismi kirar edi. U temuriylar davri davlatchiligi tarixida oxirgi yirik davlat arbobi bo'lib, deyarli 40 yil hukmronlik qildi. Husayn Boyqaro davri o'zaro kurashlardan xoli bo'lmasa-da, lekin mamlakatda iqtisodiy va madaniy hayot yuqori darajada saqlanib qoldi.

Movarounnahr esa ketma-ket Abu Saidning o'g'illari Sulton Ahmad (1469-1494 yy.), Sulton Mahmud (1494-1496 yy.) hamda Mahmudning o'g'li Sulton Ali Mirzo (1496-1501 yy.)lar tomonidan boshqarildi. Ammo, Sulton Ahmadning davlat boshqaruvidagi kaltabinligi va sustkashligi, Sulton Mahmud va Sulton Ali Mirzolarning davlat ishlarini o'z holiga tashlab qo'yishi natijasida bu hukmdorlar davrida o'zaro siyosiy tarqoqlik yanada kuchayadi. O'z davrining ko'zga ko'ringan diniy arbobi Xo'ja Ahror Vali siyosiy hayotga aralashib, mamlakat tinchligini saqlashga harakat qilgan bo'lsa-da, uning harakatlari vaqtinchalik bo'lib chiqadi. Xullas, Dashti Qipchoqda kuchuyib kelayotgan shayboniylarning Movarounnahrda yurishi arafasida temuriylar davlati ichki kurashlar oqibatida g'oyatda zaiflashib qolgan bo'lib, shayboniylar bu holatdan ustalik bilan foydalandilar.

ADABIYOTLAR:

1. Azamat Ziyov O'zbek davlatchiligi tarixi: (Eng qadimgi davrdan Rossiya bosqiniga qadar). T., 2000.
2. Axmadjonov Rossiya imperiyasi Markaziy Osiyoda. T., 2003

3. Ismoilova J. Farg'ona vodiysida milliy ozodlik kurashlari. T., 2003.
4. Istoriya Uzbekistana. – T.: Fan, 2012.
5. Sagdullayev A.S. Qadimgi O'rta Osiyo tarixi. T., 2004.